

tekama koje su autorici Hani Younis bili dostupni. Za ovakav vid istraživanja pored sidžila, deftera, te različitih dokumenata tadašnjih vlasti posebno su interesantni putopisi koji pišu o zatečenom stanju, kao i brojna arhivska građa pojedinih uglednih sarajevskih porodica. Ovaj istraživački projekt objavljen je na arapskom jeziku, a ne i na bosanskom, što čudi! Dobro je da je jedna ovakva knjiga objavljena na arapskom jeziku, s obzirom da je vrlo malo objavljenih radova domaćih autora o Bosni i Hercegovini na ovom jeziku, a od stranih autora čija smo djela imali priliku čitati možemo generalno reći da su radovi upitni sa stanovišta poznavanja stanja i činjenica. Nažalost, takvo je stanje bez obzira na višestoljetno prisustvo ovog jezika islama na ovom području, te religijske i naučne veze s arapskim jezikom. U tom smislu ističemo doprinos Kulturnog centra „Kralj Fahd“ u Sarajevu što je našao za važno da izdavački podrži projekt i objavi ovu knjigu, te na taj

način Sarajevo i Bosnu i Hercegovinu približi čitateljstvu arapskoga govornog područja, a posebno saudijskog naroda koji je u nedavna vremena budno pratio situaciju u našoj zemlji. Treba spomenuti da se prevodilac na arapski jezik mr. Kenan Musić uspješno snalazio u iznalaženju brojnih termina, arhaizama koji se rijetko upotrebljavaju u savremenom arapskom jeziku, a koje je zahtijevao sadržaj knjige. Vjerujemo da će u tom smislu ovaj prijevod i zbog toga biti interesantan arabistima koji će o njemu dati svoj sud.

Na kraju, treba reći da ovu knjigu što prije treba objaviti na bosanskom jeziku, jer njen vrijedan sadržaj za nas u Bosni i Hercegovini i šire i dalje ostaje zaklonjen, a time smo uskraćeni za vrijedna znanja o nama i našem gradu. Nadamo se da će odgovorni prepoznati potrebu da knjiga doživi i bosansko izdanje ■

Mustafa Hasani

Safet Bandžović, *Iseljavanja muslimana Crne Gore u Tursku*. Knjiga 1, Podgorica: 2011, 260 str.

Sudjelujući u projektu Matice muslimanske Crne Gore – Podgorica o *Iseljavanju muslimana Crne Gore u Tursku u periodu 1878-1970*, Safet Bandžović je objavio prvi dio realizovanog projekta u knjizi *Iseljavanja muslimana Crne Gore u Tursku*. Tu je on unio niz bitnih stavova i činjenica iz svoje disertacije publikovane pod naslovom *Iseljavanje Bošnjaka u Tursku* (Sarajevo, 2006, 773 str.), dopunivši još tekst nizom izvornih podataka kao i podataka prvenstveno

iz literature na bosanskom jeziku koja se odnosi na Crnu Goru. U dijelu knjige koja obrađuje razdoblje od 1877. do 1914. tretirano je iseljavanje stanovništva iz Crne Gore u osmanske dijelove Balkana. Pisac konstatuje da su nacionalne države na Balkanu "nastajale putem nasilja, pljačke i masovnih progona nepoželjnih etničkih i vjerskih zajednica, prije svega muslimana". Progoni muslimana do Berlinskog kongresa bili su, po ocjeni autora, u skladu s

dotadašnjom evropskom i balkanskom praksom, jer do tada muslimanska manjina nije bila dozvoljena ni tolerisana. On pri tome ne uzima u obzir utjecaj prosvijećenog apsolutizma na politiku habsburškog cara Josipa II, zatim utjecaja Francuske revolucije i procesa sekularizacije u Evropi. On ne spominje odnos Vuka Karadžića i Dositeja Obradovića prema muslimanima. Također, ispušta iz vida različit odnos Rusije prema svojim muslimanskim podanicima. Rezultat navedenog procesa bio je da je Berlinski kongres, kako to i autor navodi, priznanje nezavisnosti balkanskih država povezo s njihovim prihvatanjem principa nediskriminacije na vjerskim osnovama. Istina je, pak, da su ove odredbe jedva uvažavane i kršene u nedostatku nadzornih mehanizama. Inače, idealizacija je smatrati da su se za sve vrijeme osmanske uprave muslimani jednako tolerantno odnosili prema hrišćanima, budući da je u različitim razdobljima stepen ove tolerancije bio različit.

Pisac se najprije pozabavio položajem muslimana na području današnje Crne Gore od sredine 19. stoljeća, četovanjima Crnogoraca i pokrštavanjem muslimana, sukobima i teritorijalnim razgraničenjima početkom druge polovine 19. stoljeća, te dugotrajnim borbama oko Kolašina i Nikšića, koji su tek u crnogorsko-turskom ratu 1876-1878. bili nakon žestokog otpora osvojeni. Mada je crnogorska vlast proklamovala da će njeni muhamedanski podanici biti izjednačeni u pravima s Crnogorcima i ubrzo ih proglasila "Crnogorcima islamske vjere", proces ukłapanja u društveni život bio je vrlo spor. Nastojanje crnogorske vlasti da nacionalizuje muslimane nametanjem nošenja crnogorskih kapa, uvođenjem vojne obaveze za muslimane i obavezno školovanje njihove djece

izazvalo je revolt i poticalo iseljavanje. Čak i odredba da se mrtvaci drže 24 sata prije sahrane kod muslimana je izazivala pokret za iseljavanje. Crnogorska vlada malo je vodila računa o preuzetim obavezama u pogledu materijalnih interesa muslimana, pa su se Crnogorci iz krševitih krajeva naseljavali u područjima koja su napuštali muslimani. Pravci iseljavanja išli su ka Sandžaku, Kosovu, krajevima današnje Albanije i Bosni, rasipajući se od Tuzlanskog okruga do anadolskih sela u Maloj Aziji. Dolazili su u krajeve pod osmanskom vlašću koji su se nalazili u teškoj privrednoj situaciji. Oni su posebno u Sandžaku, a i u drugim dijelovima pod osmanskom upravom doprinosili pogoršavanju odnosa između pravoslavnih i muslimanskih seljaka, što je ubrzavalo iseljavanje Srba. Ovo, začudo, Bandžović smatra diskutabilnom tezom historičara Ejupa Mušovića.

U posebnom dijelu knjige obrađen je *Prvi balkanski rat i demografska deosmanizacija Balkana*. Tu je uz prikaz priprema rata, stvaranja balkanskih država i kratak tok rata, konstatovano da je on bio izuzetno svirep. "Proklamovani ideali s kojima su balkanski saveznici krenuli u rat 1912. pretvorili su se ubrzo u pljačku, razbojništvo i "masakre" naroda Polumjeseca" u interesu "kulture Krsta". Autor ističe kako u tome nije zaostajala ni jedna od vojski balkanskih država. On navodi primjere brojnih stradanja civila, te posebno prisilno pokrštavanje od strane Crnogoraca u Plavu i Gusinju, kao i Albanaca u Peći i Đakovici. Nakon toga uslijedila je intervencija kralja Nikole da se nasilno prevedeni vrata svojoj vjeri. Ipak, tvrdnja autora da "balkanske hrišćanske države, kao i evropske sile nisu imale za cilj da samo Osmansko carstvo potpuno istisnu iz Evrope, već da zajedno s njim istisnu i muslimane" ispada pretje-

rana. Tome protivrječe i neki podaci koje sam autor donosi. Inače, pobjednici su se u Makedoniji susreli sa zadatkom asimilacije raznorodnog stanovništva uključujući muslimane i brojne pravoslavne hrišćane, a položaj kosovskih Albanaca ostao je trajno otvoren. Početkom jeseni 1913. otpočeo je proces iseljavanja iz novopripojenih krajeva Crne Gore. Dio muhadžira iz Sandžaka vratit će se u Bosnu i Hercegovinu odakle je i došao, dok će se drugi dio s kolonama novih sandžačkih muhadžira uputiti prema Anadoliji. U tome je sudjelovalo i muslimansko stanovništvo dijela Sandžaka koji je pripao Srbiji. Pisac usvaja ocjenu da su glavni uzrok migracionog kretanja bila nastojanja crnogorske države da po svaku cijenu održi i "smire" novozauzete krajeve, te da je muslimansko stanovništvo bilo potpuno nepripremljeno za život u novim prilikama. Iseljavanje je pratila i raznovrsna propaganda među kojima je i ona muslimanskog duhovništva da je "grehota i sramota Turčinu da živi pod upravom drugih naroda", te da to "vjerski zakon zabranjuje". Iseljavali su se pripadnici svih društvenih slojeva, a pravoslavne porodice u bescijenje su dobijale napuštenu zemlju.

Masovne migracije muslimana iz Crne Gore prestale su u julu 1914, a nakon toga je izbio i Prvi svjetski rat. Zbivanja tokom rata spominju se samo u nekoliko napomena, gdje se sumarno citiraju podaci iz literature. Tu se spominje kako su muslimani u Sandžaku s radošću dočekali austrougarske trupe, te da srpski izvori govore o nesebičnoj pomoći muslimana ovim trupama. Povlačenje austrougarskih jedinica, nakon pretrpljenih poraza, nakon 1914. pratilo je izbjeglištvo velikog broja muslimana iz Sandžaka. Događaji u toku rata svakako su se odrazili i na položaj muslimana u Sandžaku u poratnim vremenima,

pa je bilo neophodno da se u knjizi na to obrati određena pažnja. Inače, sam autor ukazuje da su se serije pogromaških akcija u Sandžaku, započete povlačenjem okupacionih trupa dalje nastavile, budući da su se vlasti prema tamošnjim muslimanima odnosile kao prema "Turcima" i poraženoj strani. Pisac je, koristeći literaturu, prikazao poslijeratne prilike u Sandžaku koji je "do 1924. bio pun hajduka i odmetnika". U njemu su bili privilegovani pravoslavni, a muslimani su bili građani drugog reda. On zaključuje da je politika vođena protiv muslimana u tim krajevima "imala za cilj da ih u potpunosti marginalizuje i prisili na iseljavanje". To se postizalo ekonomskim osiromašenjem, onemogućavanjem školovanja, rušenjem i pretvaranjem u magazine najmonumentalnijih džamija. Uz to napominje da su manjine u sjevernim dijelovima zemlje uživale manjinska prava, dok su one na jugu, zbog nepriznavanja albanskog, makedonskog i turskog jezika, bile u uvjetima opće nerazvijenosti u svim podređenom položaju.

U knjizi je dat i niz statističkih podataka koji govore o smanjenju broja muslimana u pojedinim srezovima Sandžaka u razdoblju između dva svjetska rata, što je bio rezultat masovnog iseljavanja. Tome je pogodovala velika ekonomska zaostalost, naslijeđena iz perioda osmanske uprave, o čemu pisac gotovo i ne govori, navodeći samo značajne podatke iz poratnog doba. On piše da nakon Prvog svjetskog rata u Sandžaku nije bilo "prosto ničega savremenog", a u međuratnom razdoblju ulaganja su bila više nego minimalna. Radikalno provedena agrarna reforma i njene posljedice bile su također podsticaj za iseljavanje. Mada su zvanični podaci o iseljavanju muslimanskog stanovništva nepotpuni i nesigurni, pisac ih je u knjizi prezentirao.

Iako su se režimi u Beogradu javno odricali da podstiču iseljavanje muslimana, autor zaključuje kako su oni bili zainteresovani da se što više muslimana, posebno Albanaca, iseli u Tursku. Dio muslimanskog stanovništva Sandžaka iseljavao se naročito nakon pokolja u Šahovićima 1924. godine i u istočnu Bosnu, jer je u Bosni i Hercegovini položaj muslimana bio povoljniji. U Turskoj su, po dolasku na vlast Kemala Atatürka, iseljenici iz Jugoslavije po pravilu upućivani u istočnu Anadoliju, gdje su

bile teške životne prilike. Kratko su skicirani jugoslavensko-turski diplomatski odnosi i pregovori o iseljavanju i citiran tekst konvencije parafiran 1938. o iseljavanju iz južne Srbije u Tursku, ali on nije bio ratifikovan, a njegovu realizaciju omelo je izbijanje Drugog svjetskog rata. Knjiga nema popisa izvora i literature, kao ni registara, niti rezimea na stranom jeziku ■

Dževad Juzbašić

Husnija Kamberović, *Hod po trnju. Iz bosanskohercegovačke historije 20. stoljeća*. Sarajevo: Institut za istoriju, 2011, 283 str.

I pored značajnog napora historičara iz zemlje i inostranstva da što potpunije predstave prošlost Bosne i Hercegovine i njenih stanovnika, ostale su brojne teme neobrađene, a bilo je i primjera "nenaučnog zastranjivanja" i utjecaja ideologije na zaključke pojedinih autora. Posebno treba naglasiti da su brojna pitanja iz bliže prošlosti Bosne i Hercegovine ostala po strani, što je uvjetovano nedostatkom osposobljenih istraživača i ranije prihvaćenom "historijskom distancom" kao kriterijem za kvalitetniju obradu naučnog problema. To je uz ograničenja vladajuće komunističke ideologije rezultiralo slabom obrađenošću historije Bosne i Hercegovine druge polovine 20. stoljeća.

Iako i sadašnja bosanskohercegovačka historiografija nije imuna na utjecaj ideologije (ili bolje reći ideologija), a more je i finansijski, konceptijski, metodološki i drugi problemi, u zadnjih nekoliko godina počelo se s relativno sistematičnim istra-

živanjem novije bosanskohercegovačke historije, a taj nimalo lahak zadatak silom prilika uglavnom je pao na mlađe istraživače. Također, pojavilo se i nekoliko vrijednih knjiga koje tretiraju različite teme iz bosanskohercegovačke historije 20. stoljeća, napisanih od strane priznatih bosanskohercegovačkih historičara i historičarki.

Prof. dr. Husnija Kamberović je jedan od rijetkih već afirmiranih historičara koji se više od dvije decenije uspješno bave istraživanjem historije Bosne i Hercegovine u cijelom 20. stoljeću, što ga legitimira kao historičara koji ima kapacitet da napiše prijeko potrebnu sintezu tog razdoblja. Pored navedenih nedostataka, nepostojanje kvalitetnih sinteza bosanskohercegovačke historije značajan je nedostatak, posebno u smislu približavanja njenih rezultata široj javnosti. Gledano iz bosanskohercegovačke perspektive, Husnija Kamberović se bavio i bavi širokom lepezom tema iz političke, socijalne, ekonomske i drugih aspekata